

تشکیل قراردادهای الکترونیکی

هدیه میرزایی کتک لاهیجانی^۱

^۱ کارشناسی ارشد حقوق خصوصی

چکیده

محیط الکترونیکی اینترنت یکی از مدرنترین وسیله انعقاد قراردادها و ایفای تعهدات ناشی از آن بالاخص در عرصه معاملات تجاری محسوب می شود. بطور عموم قرارداد الکترونیکی از لحاظ شرایط اساسی قرارداد و تنظیم آثار مترتب بر آن، تابع احکام و قواعد عمومی حقوق قراردادها و تعهدات می باشد. ولی از لحاظ ویژگیهای فنی و روشهای انعقاد و نحوه حمایت آثار حقوقی آن، مستلزم باز شناخت و تطابق دقیق آن با اصول و قواعد کلی حاکم بر قراردادها است. قراردادهای الکترونیکی، در حقیقت امر، از لحاظ شرایط صحت مورد معامله و یا موضوع، ماهیت مختلفی از قراردادهای متعارف ندارد. بلکه وصف جدیدی بر محیط تشکیل قراردادها محسوب می شود که قانونگذار مقررات خاصی برای تنظیم آن پیش بینی ننموده است. آنچه که گفته شد بدان معنا نیست که محیط جدید بستر مبادلات الکترونیک بی نیاز از وضع قوانین و مقررات جدید باشد. باید پذیرفت که اینترنت به عنوان محل انجام روابط حقوقی افراد، دارای ویژگیهایی است که در فناوریهای پیش از ظهور اینترنت وجود نداشته است. به همین دلیل تحولات و تغییرات ایجاد شده در روابط حقوقی و معاملاتی افراد مورد توجه و پذیرش نظامهای حقوقی قرار گرفته و بیشتر آنها برای ایجاد چارچوب قانونی و بسترسازی تقنینی اقدام به وضع قوانین و مقررات جدید یا اصلاح قوانین موجود کرده اند. در این مقاله نحوه تشکیل قراردادهای الکترونیکی با توجه به قواعد عمومی تشکیل قراردادها بررسی شده است.

واژه های کلیدی: قرارداد الکترونیکی، تجارت الکترونیکی، معاملات اینترنتی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مباحث حقوقی تجارت الکترونیک انعقاد قراردادهای الزام‌آور است. فناوری اطلاعات این امکان را فراهم آورده است که بسیاری از مبادلات تجاری، دادوستدها و ارائه خدمات از طریق اینترنت انجام شوند. گسترش این نوع از روابط معاملاتی و تجاری بین افراد با طرح برخی مسائل حقوقی در زمینه قواعد حاکم بر روابط قراردادی افراد همراه بوده است. تشکیل قرارداد در فضای مجازی لزوماً به معنی انعقاد آن در محیط خیالی نیست. امروزه باید پذیرفت که با گسترش وسایل ارتباط از راه دور، جهان به دهکده ای تبدیل شده که در آن تشکیل قرارداد به عنوان یکی از روابط مورد نیاز نمی تواند همواره از طریق ارتباط مستقیم انجام گیرد، از این رو طرفین یک توافق ممکن است همدیگر را ندیده و حتی هیچ مکالمه تلفنی هم با یکدیگر نداشته باشند. به رسمیت شناختن فناوری‌های نوین ارتباطی در تشکیل قراردادها، نحوه تشکیل و اعتبار آنها، قابلیت انتساب اسناد الکترونیک، مسائل مربوط به امضای الکترونیک، نحوه پرداخت‌های الکترونیک و... از جمله مسائل مهم مطرح در این زمینه بوده است. طرح مسائل مذکور ناشی از ویژگی خاص محیط انجام قراردادهای الکترونیک است که حتی در بسیاری از موارد وضع قواعد جدیدی را نیز طلب نمی‌کند بلکه با تحلیل و بررسی قواعد موجود نیز می‌توان برای چالش‌های مطروحه حقوق قراردادهای در فضای مجازی، پاسخ مقتضی را یافت و حتی المقدور از وضع قوانین جدید در این عرصه پرهیز کرد. آنچه که گفته شد بدان معنا نیست که محیط جدید بستر مبادلات الکترونیک بی‌نیاز از وضع قوانین و مقررات جدید باشد. باید پذیرفت که اینترنت به عنوان محل انجام روابط حقوقی افراد، دارای ویژگی‌هایی است که در فناوری‌های پیش از ظهور اینترنت وجود نداشته است. به همین دلیل تحولات و تغییرات ایجاد شده در روابط حقوقی و معاملاتی افراد مورد توجه و پذیرش نظام‌های حقوقی قرار گرفته و بیشتر آنها برای ایجاد چارچوب قانونی و بسترسازی تقنینی اقدام به وضع قوانین و مقررات جدید یا اصلاح قوانین موجود کرده‌اند.

در حقوق ایران در خصوص مبادلات تجاری ملی و بین‌المللی، قانونی تحت عنوان «قانون تجارت الکترونیک» به تصویب رسیده است که در آن قراردادهای منعقد از طریق واسطه‌های الکترونیک، اسناد و ادله الکترونیک، امضای الکترونیک به رسمیت شناخته شده‌اند و برخی از جنبه‌های حقوقی مطرح در بستر تجارت الکترونیک مورد توجه قرار گرفته است. این قانون که ترجمه قانون نمونه تجارت الکترونیک آنسیترال است، در واقع مبنای قانونی تجارت الکترونیک در ایران محسوب می‌شود که به روابط معاملاتی افراد در اینترنت وجهه قانونی بخشیده است. البته قواعد عمومی قراردادهای نیز همچنان به قوت و اعتبار خود در مورد قراردادهای الکترونیک پابرجاست و در موارد سکوت یا ابهام قانون تجارت الکترونیک می‌توان به آنها رجوع کرد.

تعریف قرارداد الکترونیک

اصطلاح قرارداد الکترونیکی برای اولین بار در آئین نامه تجارت الکترونیکی اتحادیه اروپا بکار برده شده است [۱] در شمول این آئین نامه در قسمت معاملات تجاری، به وضع حقوقی یکسان قرارداد الکترونیکی همانند دیگر قراردادهای مبتنی بر برگه و ابزار سنتی اشاره شده است و تعریف خاصی از قراردادهای الکترونیکی تصریح نگردیده است. قراردادهای الکترونیکی در نزد دکتترین حقوقی، بطور عموم بعنوان قراردادهای که با استفاده از ابزارهای الکترونیکی نوین مانند شبکه تبادل داده های الکترونیکی، پست الکترونیکی و صفحات شبکه اینترنت منعقد میگردد، تعریف شده است. در قراردادهای که بوسیله این صفحات منعقد می شود، عرضه یک مال و یا هر نوع از خدمات بوسیله تامین کننده شبکه اینترنتی، بشکل تصویر و یا نوشته الکترونیکی در ضمن شرایط و محتوای ایجاب و یا دعوت به ایجاب اعلام می گردد. خریدار نیز با اتصال به این شبکه ایجاب و

یا قبول خود را با روش الکترونیکی ابراز می کند. در حقیقت اراده های طرفین بواسطه تامین کننده شبکه اینترنتی مبادله می شود.

در تعریف قرارداد های الکترونیکی منظور از قرارداد همان عقد است و از حیث معنی، عقد عبارت است از توافق و همکاری متقابل دو یا چند اراده به منظور ایجاد آثار حقوقی [۲] یا ایجاد یک ماهیت حقوقی از حیث دایره شمول نیز قرارداد مانند عقد دارای دو معنی اعم و اخص است. قرارداد در معنی اعم در برگیرنده عقود معین و غیرمعین است ولی در معنای اخص صرفاً شامل عقود غیرمعین می شود. [۳] در اینجا مفهوم اعم قرارداد مورد نظر می باشد. عبارت «الکترونیک» نیز صفت از کلمه «الکترون» است. بنابراین، منظور از قرارداد الکترونیک هر عقدی (معین و غیرمعین) است که از طریق الکترون ها و از طریق واسطه های الکترونیک منعقد می گردد. یعنی اعلام اراده انشایی به صورت الکترونیک و در یک فضای غیرملموس (مجازی) انجام می شود. پس می توان گفت قرارداد الکترونیک عبارت است از توافق و همکاری دو یا چند اراده به منظور ایجاد آثار حقوقی از طریق الکترونیک. با روشن شدن مفهوم قرارداد الکترونیک، تفاوت آن از اصطلاح «مبادله الکترونیک» که در ادبیات تجارت الکترونیک بسیار رایج است معلوم می شود. طبق تعریف قانون مبادلات الکترونیک ایالت یوتای آمریکا، مبادله الکترونیک عبارت است از «عمل یا مجموعه ای از اعمال حادث به صورت الکترونیک بین دو یا چند شخص در ارتباط با انجام امور مربوط به کسب و کار و تجارت یا اموال دولتی» بنابراین اصطلاح مذکور مفهومی اعم از قرارداد الکترونیک دارد زیرا بسیاری از تبادلات الکترونیک اطلاعات که از طریق اینترنت انجام می گیرد صرفاً انتقال اطلاعات است و هر داده پیامی نمی تواند موجب آثار حقوقی و مسئولیت ساز باشد

بنابراین، اگرچه دو اصطلاح مذکور گاهی به جای یکدیگر استعمال می شوند لیکن آنچه که در این تحقیق مورد توجه قرار می گیرد ناظر به آن دسته از تبادلات الکترونیک است که موجود آثار حقوقی باشند. لازم به ذکر است، اصطلاحات دیگری همچون «قراردادهای مجازی» و «قراردادهای آن لاین» نیز گاهی در مفهوم قراردادهای الکترونیک به کار برده می شوند و معنای یکسانی از آنها مستفاد می گردد.

علاوه بر این، در قانون تجارت الکترونیک ایران که در برگیرنده مجموعه قواعد و مقرراتی در خصوص مبادلات الکترونیک است، در فصل دوم که به تعاریف اختصاص یافته از اصطلاح دیگری تحت عنوان «عقد از راه دور» نام برده شده که طبق تعریف ماده ۲ قانون تجارت الکترونیک، بند ص عبارت است از: «ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تأمین کننده و مصرف کننده با استفاده از وسایل ارتباط از راه دور» لیکن، اصطلاح مذکور در هیچ جای قانون مذکور استعمال نشده است که به نظر می رسد، اصلاحات نهایی بدون توجه به حذف اصطلاح عقد از راه دور صورت گرفته است. البته در مواد ۳۷ و ۴۷ عبارت معامله از راه دور به کار گرفته شده است بنابراین برای اینکه عمل قانونگذار لغو تلقی نشود باید اصطلاح های «عقد از راه دور» و «معامله از راه دور» را مترادف دانسته و آنها را ناظر به مبادلات الکترونیک بدانیم. بیان این نکته ضروری است که استفاده از عبارات عقد یا معامله از راه دور خالی از اشکال نیست زیرا این عناوین بر عقود مکاتبه ای نیز صادق هستند.

ماهیت قراردادهای الکترونیک

با توجه به تحولات چشمگیری که فناوری اطلاعات در امر تجارت ایجاد کرده و دو ویژگی سرعت و سهولت را به آن داده است، دیگر لزومی ندارد که تجار به منظور مذاکره و تبادل اطلاعات در خصوص فعالیت های تجاری و انعقاد قرارداد مورد نظر خود در یک مجلس حاضر شوند بلکه آنها می توانند از طریق فناوری های نوین الکترونیک نظرات و پیشنهادهای خود را برای مخاطب

ارسال کنند. طرف مقابل نیز می‌تواند از همین طریق پاسخ داده و یا پیشنهاد جدیدی مطرح سازد. حال چنانچه از این طریق بین طرفین عقدی تشکیل شود از آن به عنوان «تشکیل عقد بین غائبین» نام برده‌اند. [۴]

عقد غائبین در مقابل عقد حاضرین استعمال می‌شود. منظور از عقد حاضرین این نیست که طرفین حتماً در مجلس واحد حاضر باشند بلکه منظور عقدی است که طرفین آن را به طور مشافهه منعقد می‌کنند اعم از اینکه در یک مجلس باشند یا در دو مکان مختلف [۵] مثل عقد با تلفن که هر چند طرفین در دو مکان حضور دارند ولی چنین عقدی از جهت زمان تشکیل، منطبق با عقد غائبین نیست ولی همین عقد از لحاظ مکان تشکیل، جزء عقود غائبین خواهد بود. [۶]

بنابراین عقد غائبین عبارت است از عقدی که ایجاب و قبول آن بدون مکالمه و مذاکره، از راه دور بوسیله نامه، تلگراف، قاصد، تلکس، ... انجام می‌شود. این عقود که طرفین، عقد را به طور مشافهه واقع نمی‌سازند عقود مکاتبه نیز نام گرفته‌اند. [۷]

عقدی که از طریق اینترنت منعقد می‌شوند نیز از جمله عقود بین غائبین محسوب می‌شوند زیرا اولاً عقد به‌طور مشافهه انجام نمی‌شود و از طریق واسطه‌های الکترونیک صورت می‌پذیرند و ثانیاً در عقود مذکور ممکن است بین ایجاب و قبول فاصله زمانی و بین متعاقبین فاصله مکانی وجود دارد. استفاده از عبارات عقد یا معامله از راه دور خالی از اشکال نیست زیرا این عناوین بر عقود مکاتبه‌ای نیز صادق هستند.

اگرچه قانون مدنی ایران در مورد عقد غائبین ساکت است ولی نمی‌توان در صحت آن تردید کرد زیرا عرف تجاری آن را پذیرفته و دلیلی بر بطلان آن در قوانین موضوعه یافت نمی‌شود. مضافاً اینکه در حقوق ما اصل بر صحت معاملات و قراردادهای منعقد شده بین افراد است مگر اینکه دلیلی بر فساد آن وجود داشته باشد و از آنجا که دلیلی بر بطلان عقد غائبین وجود ندارد. بنابراین عقود بین غائبین را باید حمل بر صحت کرد. لذا قراردادهای الکترونیک نیز که در زمره عقود غائبین قرار می‌گیرند صحیح و معتبر هستند. اگرچه قراردادهای مذکور موجب تسریع روابط تجاری بین افراد می‌شوند و گسترش تجارت داخلی و بین‌المللی را نیز به دنبال دارند ولی به دلیل عدم حضور طرفین و ناشناخته بودن آنها برای یکدیگر ممکن است مسائل پیچیده و مشکلاتی را نیز در روابط طرفین ایجاد کنند

معنا و مفهوم داده پیام

داده پیام در قانون تجارت الکترونیکی ایران در بند (الف) ماده ۲ اینگونه تعریف شده است: هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسائل الکترونیکی، نوری و یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می‌شود.

اعتبار داده پیام در ایجاد ماهیت حقوقی

آنچه به ایجاد ماهیت حقوقی می‌انجامد اراده انسان‌ها است. اراده سازنده‌ی عمل حقوقی است زیرا اعمال حقوقی اعتباری هستند و بدون دخالت اراده‌ی طرفین هیچ ماهیت حقوقی به وجود نخواهد آمد. بنابر این اولین شرط لازم برای ایجاد آثار حقوقی وجود اراده طرفین است که پس از اینکه به مرحله‌ی اعلام رسید و مورد توافق قرار گرفت منجر به ایجاد یک ماهیت حقوقی می‌شود به همین دلیل است که ماده ۱۹۱ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «عقد محقق می‌شود به قصد انشا به شرط مقرون بودن به چیزی که دلالت بر قصد کند» همان‌طور که از مفهوم ماده فوق پیداست آنچه به تحقق عقد می‌انجامد قصد انشا است ولی از آنجا که اراده یک امر درونی است لذا باید این اراده‌ی انشایی به وسیله‌ای ابراز شود تا باعث به وجود آمدن

اثر حقوقی گردد. در خصوص وسیله ی ابراز اراده قانون مدنی روش خاصی را مقرر نکرده است. و اعلام اراده به هر وسیله ای که دلالت بر قصد کند ممکن می باشد. زیرا قانون مدنی به طور مطلق به بیان (چیزی که دلالت بر قصد کند) پرداخته است. و در ماده ی ۱۹۳ قانون مدنی که اعلام می کند «انشا معامله ممکن است به وسیله ی عملی که مبین قصد و رضا باشد مثل قبض و اقباض حاصل گردد مگر در مواردی که قانون استثنا کرده باشد» که بیانگر این نکته است که جز در مواردی که قانون استثنا کرده باشد انشای عقد با هر عملی که حاکی از قصد باشد محقق می شود.

سوالی که در اینجا مطرح می شود این است که آیا انتقال اطلاعات از طریق واسط های الکترونیکی می تواند روش معتبری برای ابراز اراده انشایی طرفین در ایجاد آثار حقوقی باشد؟ و یا اینکه قانون روابط و معاملاتی را که با این روش ایجاد می شوند به رسمیت می شناسد؟

باتوجه به نکات پیش گفته پاسخ به این سوالات مثبت می باشد و این پاسخ مقدمه ای برای پذیرش و اعتبار قراردادهای الکترونیک است. اما این پذیرش جنبه ی عمومی داشته و قانون گذار باید به موجب قوانین خاص اعتبار قراردادهای الکترونیکی را به رسمیت بشناسد. کما اینکه کشور ایالات متحده آمریکا با پذیرش قانون نمونه ی آنسیترال در باب تجارت الکترونیک و تدوین قانون تجارت الکترونیکی بر اساس آن بر این امر صحنه گذاشته است.

در ایران نیز باتصویب قانون تجارت الکترونیکی بر اساس ماده ۱ که ((مجموعه اصول و قواعدی است که برای مبادله ی آسان و ایمن اطلاعات در واسطه های الکترونیکی و با استفاده از سیستم های ارتباطی جدید به کار می رود)) در واقع قراردادهای الکترونیکی به رسمیت شناخته شده است. و ماده ۶ قانون تجارت الکترونیکی نیز اعتبار داده پیام را در حکم نوشته دانسته است. و ماده ۱۲ قانون فوق ارزش اثباتی داده پیام را اعلام می کند. از این رو استفاده از داده پیام برای اعلام و ابراز اراده در قانون ایران به رسمیت شناخته شده است.

اسباب و شرایط تشکیل قراردادهای الکترونیکی

در قراردادهای الکترونیکی، وجود قصد و رضا، اهلیت، مورد معامله و جهت مشروع برای صحت معامله ضرورت دارد. آنچه در این قراردادها قابل بررسی به نظر می رسد چگونگی ابراز قصد (ایجاب و قبول) و شکل انعقاد قرارداد است.

ابراز اراده

اینترنت شایع ترین وسیله انعقاد قرارداد الکترونیکی است اما با اینحال تشکیل قرارداد با استفاده از تلفن، فاکس، تلکس و سایر وسایل ارتباطی مشابه منتفی نیست.

به طور کلی مراحل انعقاد یک قرارداد الکترونیکی نیز مشابه با قرارداد سنتی است^۱

الف) مشتری وارد پایگاه (وب سایتی) می شود که کالاها در آن عرضه شده است و در آنجا خصوصیات کالاها و شرایط فروشنده را ارزیابی میکند. سوالی که مطرح می شود این است آیا مالک یک پایگاه ایجاب می نماید یا صرفاً دعوت به ایجاب می کند؟ در اکثر موارد پایگاه اینترنتی دارای پنجره فروش است که به مشتریان اجازه میدهد تا خرید کالاها و خدمات را ایجاب نمایند و مالک پایگاه، حق قبول یا رد ایجاب ایشان را داراست. در عمل هیچ ضمانت اجرایی برای مورد اخیر وجود ندارد و در صورت اختلاف تنها باید از طریق اوضاع و احوال پی برد که اطلاعات و تبلیغات ارائه شده در پایگاه، ایجاب خرید یا فروش کالا یا خدمات بوده یا فقط دعوت به معامله بوده است.

ب) با انتخاب لیست کالاها، خریدار آنها را در سبد خرید قرار داده و شیوه ای که در وب سایت برای تأدیه ثمن تعیین شده را برمیگزیند.

ج) خریدار نمایه (آیکون) مربوط به نحوه پرداخت را انتخاب کرده و تأدیه به همان روش انجام می شود.

اگر پرداخت مبیع و ثمن هردو به شیوه الکترونیکی انجام پذیرد، چنین عقدی قرارداد مستقیم الکترونیکی نامیده می شود. برعکس در قرارداد غیرمستقیم الکترونیکی، تسلیم مبیع یا دریافت ثمن اغلب به شیوه سنتی انجام می شود. علت تحویل غیر الکترونیکی کالای مورد معامله، ممکن است عدم امکان تحویل کالا باشد، مانند اینکه مورد معامله چند دستگاه کامپیوتر یا ماشین آلات کشاورزی، کشتی و... باشد.

ایجاب و قبول الکترونیکی علی الاصول معتبر است و چنانچه بند ۱ ماده ۱۱ قانون نمونه تصریح می نماید، «در هنگام تشکیل قرارداد، اگر توافق مغایری در میان نباشد، ایجاب یا قبول می تواند به روش الکترونیکی انجام گیرد، وقتی که از شیوه الکترونیکی برای تشکیل عقد استفاده می شود، نمی توان عقد را تنها به این دلیل که یک شیوه الکترونیکی برای تشکیل آن به کار رفته بی اعتبار و غیر قابل اجرا دانست». [۸] مفاد این بند درموردی که یکی از ایجاب و قبول الکترونیکی باشد نیز اجرا می گردد. هدف از وضع بند اخیر این بود که استفاده از افزارهای الکترونیکی ارتباط به آن دسته از اشخاصی که به کارگیری «مدارک کاغذی» را به نفع خویش نمی دانند، تحمیل نگردد.

ماده ۹ ق.ت.ا نیز به گونه ای بر این اصل تأکید دارد، به موجب این ماده: «هرگاه شرایطی به وجود آید که از مقطعی معین ارسال «داده پیام» خاتمه یافته و استفاده از اسناد کاغذی جایگزین آن شود، سند کاغذی که تحت این شرایط صادر می شود باید به طور صریح ختم تبادل «داده پیام» را اعلام کند. جایگزینی اسناد کاغذی به جای «داده پیام» اثری بر حقوق و تعهدات قبلی طرفین نخواهد داشت». به طور عموم ایجاد رابطه حقوقی در محیط اینترنت بالاخص انعقاد قراردادها، در راستای اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها، مادام که برخلاف آن در قانون و اراده طرفین تصریحی نباشد، تابع شکل و یا تشریفات خاصی نمی باشد [۹] یعنی اراده انعقاد قراردادها اصولاً رضایی است و اشخاص می توانند محض اراده های خود در چارچوب قانون هر نوع قراردادی را منعقد نمایند

شکل انعقاد قرارداد

از لحاظ انعقاد قراردادها که قانوناً تابع شکل کتبی و یا رسمی هستند، این قراردادها در محیط الکترونیکی بعلت فراهم نبودن و یا عدم امکان اجرای این تشریفات مانند امضای رسمی مراجع ذیصلاح و یا توثیق و تسجیل آن در سجلات رسمی مانند قراردادهای خرید و فروش اموال غیر منقول، با موانع ساختاری و یا ایمنی مواجه می باشند. ولی رفع این امر و قابلیت انعقاد قراردادهای تابع تشریفات خاص قانونی بسته به ایجاد زمینه ساختاری وضع مقررات خاص حقوقی راجع به آن است که مستلزم نقش فعال دولت در این امر است. ایجاد دفاتر ارائه گواهی صحت امضاء و یا تشریفات تصدیق معامله از طرف مرجع قانونی، مستلزم فراهم شدن مکانیزم تکنیکی و تنظیم حقوقی راجع به آن است [۱۰]

با توجه به روشهای فناوری ارتباطات الکترونیکی، شکل انعقاد قرارداد الکترونیکی یکنواخت نمی باشد. ولی بطورعمده شکل انعقاد قراردادهای الکترونیکی در محیط رایانه در سه شکل متفاوت انجام می گیرد:

انعقاد قرارداد در صفحه وب سایت

صفحه وب سایت [۱۱] در شکل الکترونیکی صحنه نمایش تصاویر و نوشته های مجازی قابل رویت، چاپ، غیره و انتقال آن محسوب می شود. صاحب صفحه بطور عموم عرضه کننده کالا و یا خدمات معینی برای اطلاع رسانی، تبلیغات و یا انجام معاملات الکترونیکی می باشد. لذا در قراردادهای الکترونیکی بواسطه صفحه وب اینترنت، علی العموم یکی از طرفین قرارداد

تاجر و یا متصدی امور تجارتي می باشد. امروزه بیش از هزاران صفحه وب سایت بعنوان محل تجاری مجازی در شبکه های اینترنت نصب شده است. مشتریان بواسطه آدرسهای اینترنتی آنها می توانند به صفحات هر عرضه کننده دسترسی پیدا کنند. مشتری فقط با کلیک بر گزینه های مانند واژه «قبول کردم» و یا «مورد تایید می باشد» بر صفحه مزبور، می تواند اراده ایجاب و یا قبول خود را اعلام نماید تا قرارداد الکترونیکی با مطابقت اراده طرفین منعقد گردد. البته این بستگی به روشهای معمول در تقارن و توالی ایجاب و قبول بین طرفین دارد. اگر شرایط و قرائن موجود در صفحه وب جنبه دعوت به ایجاب تلقی گردد، مشتری می تواند با اعلان ایجاب الکترونیکی خود تقاضای خرید و یا درخواست خدمات معینی را پیشنهاد نماید. قواعد عرف و عادت و توقعات قبلی طرفین از مفهوم ایجاب و قبول یکدیگر نقش مهمی در تشخیص ایجاب از دعوت به ایجاب دارد. بطورعموم با وجود دشواری تفریق ایجاب از دعوت به ایجاب، تشخیص این امر معمولاً در عرصه معاملات تجاری برای تجار حرفه ای چندان مشکل نخواهد بود. زیرا ارائه اطلاعات کافی در باره کالا و خدمات و در ضمن تبلیغات، اختصاص صفحه وب فروش کالا و یا ارائه خدمات نشانه ای از جدیت اراده عرضه کننده در ایجاب آن است. لذا برای حکم به ایجاب و یا دعوت به ایجاب بودن عرضه کالا و خدمات در صفحات وب، باید هر حالت عرضه در هر صفحه را باید بشکل منفرد بررسی کرد.

انعقاد قرارداد در پست الکترونیکی

پست الکترونیکی معادل اصطلاح الکترونیکی پست سنتی محسوب می شود. ارتباط اراده ها بواسطه پست الکترونیکی به طور معمول ارتباط فوری و همزمان نیست. بنابراین این قراردادها را می توان بعنوان عقود مکاتبه ای تلقی نمود و احکام مربوط به آنها را در خصوص آنها اعمال کرد. انعقاد قرارداد الکترونیکی بواسطه پست الکترونیکی همانند قراردادهای معمول از راه دور، قرارداد بین غیر حاضرین در یک جلسه محسوب می شود. از این لحاظ بطور عموم دکترین حقوق، بین قراردادهای الکترونیکی منعقد بواسطه پست الکترونیکی و قراردادهای منعقد بواسطه فکس، پست سنتی و تلکس تفاوتی قائل نمی شوند [۱۲]

انعقاد قرارداد در تبادل داده ها

در این شکل از قراردادهای، عنصر انسانی در عملیات فنی انعقاد قرارداد دخالت مستقیم فیزیکی ندارد. زیرا طرفین قرارداد قبلاً نحوه مبادله ارتباط و انعقاد قراردادهای فیما بین خود بطور الکترونیکی را سازماندهی نموده و دستورات لازمه مانند سفارش کالا و یا خدمات، پذیرش آن و یا پرداخت قیمت و غیره را در رایانه جایگزین نموده اند. لذا بر اساس داده های برنامه ریزی شده رایانه طرفین می تواند بطور خودکار ایجاب و قبول خود را بر مبنای موضوع و شرایط تعیین شده بطور الکترونیکی اعلام و قراردادی را ایجاد نمایند. به بیانی دیگر، قراردادهای که صرف بین رایانه های طرفین بطور خودکار بواسطه تبادل داده ها انجام می گیرد، تابع قرارداد مادر است که قبلاً کلیه شرایط انعقاد قراردادهای متلاحق در محیط الکترونیکی از قبل تنظیم گردیده است.

انعقاد قرارداد در اتاق صحبت الکترونیکی با حضور مجازی

در قراردادهای غیر مستقیم، مانند عقود مکاتبه ای، طرفین گرچه در حین انعقاد قرارداد حضور فیزیکی ندارند، ارتباط فکری و روانی نیز بین آنها برقرار نمی شود تا در شخصیت یکدیگر تاثیر پذیر باشند. ولی در عقودی که برغم عدم حضور فیزیکی طرفین، ارتباط صوتی، تصویری و یا فکری مستقیم بین آنها رابطه نزدیک همانند حضور مجازی برقرار می شود. در حقیقت این ارتباط فکری و یا روانی مستقیم را می توان به محیط یک مجلس تشبیه کرد و اختیارات شناخته شده برای مجلس فیزیکی را برای این مجلس مجازی نیز قایل شد.

اصولاً مبنای قراردادهای بر اساس التزام و پایبندی متقابل به مفاد قرارداد می باشد و خیار مجلس استثناء بر این اصل محسوب می شود. لذا اگر وجود و یا عدم وجود خیار مجلس مورد تردید واقع گردد، اصل در عدم خیار مجلس است (کاتوزیان، ص ۴۸).

بدین ترتیب خیار مجلس در قراردادهای الکترونیکی موضع تطبیق ندارد. مگر اینکه قانونگذار صراحتاً خیار معین را پیش بینی نموده باشد.

آثار تعیین زمان انعقاد قرارداد

برخی از آثاری که به طور معمول بر زمان تعیین انعقاد قرارداد مترتب می شود، عبارت است از:

۱- تا زمانی که عقد واقع نشده است ایجاب کننده در اصل می تواند از پیشنهاد خود عدول کند، ولی پس از انعقاد قرارداد عدول از ایجاب مجاز نیست، به عبارت دیگر با تعیین زمان عقد، حق ایجاب کننده برای عدول از ایجاب پایان می پذیرد. همچنین قبول کننده حق استرداد قبول را ندارد، با این توضیح که هر گاه نظریه وصول در قراردادهای مکاتبه ای پذیرفته شود، قبول کننده تا زمان وصول قبول به ایجاب کننده می تواند از قبول عدول کند، چنانکه می تواند قبل از وصول قبول، تلگرافی به او اطلاع دهد که نامه قبول را کان لم یکن اعلام می دارد.

۲- با تعیین زمان عقد، مرگ یا حجر ایجاب کننده یا قبول کننده تأثیری بر سرنوشت قرارداد نمی گذارد، مگر در مورد قراردادهای جایز یا قراردادهایی که به اعتبار شخصیت یکی از طرفین منعقد شده باشد.

۳- با تعیین زمان عقد، صحت یا نفوذ قراردادهایی که به وسیله تاجر ورشکسته منعقد شده اند، مشخص می گردد. برخی از قراردادهایی که بعد از تاریخ توقف منعقد شده باشند، باطل هستند (مواد ۴۲۳ و ۵۵۷ قانون تجارت)

۴- با تعیین زمان عقد، زمان تحقق ماهیت اعتباری آثار آن مشخص می گردد، در اصل به جز در مورد تعلیق در منشأ ماهیت اعتباری عقد با تشکیل قرارداد محقق می گردد و از همان تاریخ، آثار و نتایج این ماهیت اعتباری اعم از انتقال مالکیت عین و منافع مبیع، زیر پوشش قرار گرفتن خطر مورد بیمه و... تحقق پیدا می کند.

۵- مرور زمان دعاوی ناشی از قرارداد از زمان تشکیل عقد شروع می شود.

۶- مهلت هایی که به وسیله طرفین مشخص شده است یا به ایجاب کننده قانون تعیین گردیده (مانند خیار حیوان و خیار تأخیر ثمن) از زمان تشکیل قرارداد محاسبه می گردد

۷- قرارداد از حیث شرایط صحت و نفوذ و... تابع قانونی است که در زمان تشکیل قرارداد قبول کننده اجراست، بنابراین در صورتی که قانون جدیدی وضع و منتشر شده باشد لازم است زمان وقوع عقد تعیین شود تا معلوم گردد کدام قانون بر قرارداد حاکم است.

۸- قرارداد در زمان و مکانی تشکیل می شود که قبول عملی و موثر گردیده است. یعنی با در نظر گرفتن اصل عطف بما سبق نشدن قانون، وضعیت عقد و روابط عقدی طرفین در اصل تابع مقرراتی است که در زمان تشکیل عقد، حاکمیت دارد نه مقرراتی که بعداً وضع می گردد. برای مثال طبق مقررات حاکم در زمان انشای عقد، مشخص می گردد که عقد صحیح، باطل یا غیر نافذ است، حقوق و وظایف طرفین در برابر هم نسبت به عقدی که تشکیل داده اند چیست؟

۹- مکان تشکیل قرارداد نیز در اصل تابع زمان تشکیل آن است به عبارتی قرارداد در زمان و مکانی تشکیل می شود که قبولی عملی و مؤثر گردیده است [۱۳]

آثار تعیین مکان انعقاد قرارداد

تعیین مکان انعقاد قرارداد نیز همچون تعیین زمان آن اهمیت دارد که می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- از نظر صلاحیت محاکم تعیین مکان وقوع عقد اهمیت بسیار دارد؛ (یعنی تعیین دادگاه صالح برای رسیدگی به اختلافات قراردادی طرفین) هر چند که حسب ماده ۱۱ قانون تعیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ اصل بر اقامه دعوی در محل اقامت خواننده است ، اما در دعاوی بازرگانی و اموال منقول علاوه بر اصل مذکور طبق ماده ۱۳ قانون خواهان می تواند برای اقامه دعوی به دادگاه محل وقوع عقد ، یا محل اجرای آن نیز رجوع کند . در مورد عقود منعقد شده در کشور خارجی نیز، هر چند نسبت به دادگاه صالح در حقوق ایران مقررات صریحی دیده نمی شود، ولی با استفاده از اطلاق ماده ۱۳ قانون مذکور می توان گفت : در اصل دادگاه محل وقوع عقد یا محل اجرای عقد، صالح به رسیدگی به اختلافات ناشی از آن عقود است ، مگر اینکه مطابق رویه بین المللی طرفین یا یکی از ایشان تابعیت کشور دیگری غیر از محل تشکیل یا اجرای قرارداد را داشته باشند و دادگاه دیگری را تعیین کرده باشند که براساس اصل حاکمیت اراده دادگاه مزبور صالح خواهد بود [۱۴]

۲- از نظر بین المللی ممکن است محل تشکیل عقد عاملی برای تعیین قانون حاکم به شمار آید به موجب قاعده ای شناخته شده در حقوق بین الملل خصوصی ، اصولاً قرارداد تابع قانون محل تشکیل است . ماده ۹۶۸ قانون مدنی ایران نیز تعهدات ناشی از قرارداد را تابع قانون محل وقوع عقد می داند مگر اینکه طرفین اتباع بیگانه بوده و به طور آشکار یا ضمنی عقد را تابع قانون دیگری قرار داده باشند

تعیین زمان و مکان انعقاد قراردادهای الکترونیکی

بی تردید یکی از شرایط تأثیر ایجاب آن است که به اطلاع مخاطب آن برسد. به عبارت دیگر شرط لازم برای توافق اراده ها این است که شخصی ایجابی را قبول نماید که قبل از آن مطلع شده باشد بنابراین گفته شده است که در جعاله عام که ایجاب خطاب به عموم است چنانچه شخصی بدون اطلاع از ایجاب عام مورد جعاله را انجام دهد جعاله ای تشکیل نمی شود و شخص موصوف مستحق جعل نخواهد بود . ایجاب از این لحاظ جنبه اعلامی دارد و نه اعلانی یعنی برای تأثیر ایجاب و مداخله آن در انعقاد قرارداد باید به علم مخاطب یا مخاطبان آن برسد و صرف علنی کردن ایجاب و قبول آن به وسیله شخصی که به آن علم نیافته است برای انعقاد قرارداد کافی نیست

این سوال به طور متقابل در مورد قبول نیز مطرح می گردد آیا همانگونه که شرط تأثیر ایجاب علم مخاطب آن است قبول نیز در زمانی موثر می گردد که به اطلاع ایجاب کننده برسد یا صرف صدور و تجلی خارجی قبول برای تشکیل قرارداد کافی است؟

در زمانی که عقد بین حاضران و در مجلس واحد منعقد می گردد، طرح این مسئله اثر عملی چندانی ندارد، چرا که طرفین در حضور یکدیگر ایجاب و قبول را انشاء می کنند و فاصله زمانی بین انشاء قبول و علم ایجاب کننده به قبول وجود ندارد ، اما زمانی که عقد بین اشخاصی منعقد می گردد که از طریق وسایل ارتباط از راه دور اعم از نامه، تلفن، فاکس، تلکس و پست الکترونیک در تماس باشند ، پاسخی که به پرسش بالا داده می شود گره بسیاری از مشکلات حقوقی را خواهد گشود و نتایج متفاوت را به بار خواهد آورد. فرض کنیم (الف) از طریق تلفن مبادرت به انشاء ایجاب برای (ب) می کند، (ب) نیز به طور متقابل قبول را در همان لحظه از طریق تلفن اعلان می کند، ولی به علت اختلال در خطوط تلفن یا قطع خطوط تلفن ، قبول

توسط (الف) یا ایجاب کننده شنیده نمی شود، در اینجا چنانچه در جواب قائل باشیم که صرف اعلان قبول برای تشکیل قرارداد کافی ست و علم ایجاب کننده به قبول شرط تأثیر قبول نیست ، نخست اینکه تشکیل قرارداد مفروغ عنه می گردد و دوم زمان و محل تشکیل قرارداد همان زمان و مکان اعلام قبول خواهد بود اما چنانچه قائل به این باشیم که صرف اعلام قبول کافی نیست بلکه ایجاب کننده باید به آن عالم شود و در مثال بالا به وسیله شخص الف شنیده شود عقدی تشکیل نشده است زیرا به علت اختلال در خطوط تلفن قبول به وسیله شخص الف شنیده شود عقدی در اینجا محقق نشده است بنابراین قراردادی نیز به وجود نیامده است .

بررسی مقررات داخلی ایران

در آغاز باید گفت، به نظر می رسد با قطعیت قبول، قرارداد نیز تشکیل می شود. لذا برای تشخیص زمان تشکیل قراردادهای الکترونیکی باید زمان قطعیت قبول را به تفکیک اقسام این قراردادها تعیین نمود. در این قسمت، صرفاً به تشکیل قرارداد از طریق ارسال داده پیام پرداخته خواهد شد. به موجب بند ۱ ماده ۱۵ قانون نمونه آنسیترال، در صورتی که فرستنده و گیرنده ایجاب یا قبول به گونه ای دیگر توافق ننموده باشند، مخابره یک داده پیام (که می تواند حاوی ایجاب یا قبول باشد) زمانی انجام شده که از محدوده کنترل ارسال کننده یا شخصی که به نمایندگی از وی پیام را ارسال کند خارج شود. مواد ۲۶ و ۲۷ ق.ت.ا به تقلید از ماده فوق تدوین گردیده اند، به موجب ماده ۲۶ ق.ت.ا: ارسال « داده پیام » زمانی تحقق می یابد که به یک سیستم اطلاعاتی خارج از کنترل اصل ساز یا قائم مقام وی وارد شود» و به موجب ماده ۲۷: زمان دریافت داده پیام مطابق شرایط زیر خواهد بود:

الف. اگر سیستم اطلاعاتی مخاطب برای دریافت « داده پیام » معین شده باشد دریافت، زمانی محقق می شود که:

۱. داده پیام به سیستم اطلاعاتی معین شده وارد شود، یا
۲. چنانچه داده پیام به سیستم اطلاعاتی مخاطب غیر از سیستمی که منحصراً برای این کار معین شده وارد شود داده پیام بازیافت شود.

ب. اگر مخاطب، سیستم اطلاعاتی برای دریافت معین نکرده باشد، دریافت زمانی محقق می شود که « داده پیام » وارد سیستم اطلاعاتی مخاطب شود.

از نظر برخی از حقوقدانان، تشخیص زمان قطعیت قبول یک مسئله ماهوی است و هیچ اصل ثابتی بر آن حکومت نمی کند. دادرسی باید در هر مورد خاص و با ملاحظه قراین تعیین کند که در چه زمان گوینده قبول مفاد آن را انشا و خود را به طور قطع پای بند می کند. [۱۵]

به طور کلی بر طبق یکی از قواعد حقوق قرارداد، ایجابی که صورت می گیرد باید به اطلاع طرف مقابل برسد زیرا، بدون آگاهی از ایجاب، قبول عقلاً امکان پذیر نیست و قبول ایجابی که هنوز صادر و اعلام نشده خود ایجاب است نه قبول. لذا آنچه به طور عمده در قراردادهای الکترونیکی قابل بحث است تعیین دقیق زمان قبول می باشد. در این مورد، آنچه در حقوق ایران قابل دفاع به نظر می رسد، نظریه « ارسال » است. البته ماده ۲۳ ق.ت.ا تصریح می نماید، « اگر اصل ساز به طور صریح هر گونه اثر حقوقی « داده پیام » را مشروط به تصدیق دریافت « داده پیام » کرده باشد، « داده پیام » ارسال نشده تلقی می شود، مگر آن که تصدیق آن دریافت شود ». مقصود از اصل ساز بنابر بند ب ماده ۲ ق.ت.ا، منشأ اصلی « داده پیام » به وسیله، یا از طرف او ارسال می شود.

زمان ارسال « داده پیام » به موجب بند ۱ ماده ۱۵ قانون نمونه آنستیرال درباره تجارت الکترونیکی و ماده ۲۶ ق.ت.ا مشخص گردیده است. ق.ت.ا در مورد زمان قطعی شدن صدور قبول سکوت نموده - و اساساً احکام و شرایط قراردادهای الکترونیکی را به هیچ وجه مورد بررسی قرار نداده است.

از دیدگاه قانون نمونه اینکه از نظر علمی داده پیام حاوی قبول چه موقع ارسال شده، به معنی تشکیل قرارداد نیست، زیرا قانون مذکور در صدد ایجاد قاعده حل تعارض نبوده و اصولاً « هیچ یک از مقررات قانون نمونه به منظور معارض شدن با قانون ملی قابل اجرا در قراردادها تدوین نیافته است »

اگرچه از لحاظ تحلیلی، مبنا قرار دادن « نظریه ارسال » برای تعیین زمان تشکیل قرارداد، درست به نظر می رسد و در این به مزایای نظریه مذکور پرداخته شد، با اینحال حتی در کشورهایی که سالها این نظریه را در حقوق و رویه قضایی حاکم بر قرارداد اعمال نموده اند، بویژه در قراردادهای بین المللی و عقود الکترونیکی، تحولاتی به منظور مبنا قراردادن « نظریه وصول » روی داده است.

به هر حال، برای پیشرفت باید با موازین و معیارهای جهانی حاکم بر تجارت، که در طول زمان و با لحاظ رویه و عرف تسهیل کننده و سازنده کشورهای مختلف تثبیت شده، هم آواز شد. در این مسیر زدن ساز مخالفت، با توجیه لزوم حفظ بنیان های حقوق سنتی، نتیجه ای جز عقب ماندگی نخواهد داشت.

نتیجه گیری

با وجود یکسانی قراردادهای الکترونیکی و قراردادهای سنتی در اکثر قواعد حاکم، ظهور و گسترش تجارت الکترونیکی، موجب چالشی نوین در حقوق کنونی قرار داده شده است. با وجود تمام تلاش های انجام شده در سطح جهانی برای تصویب قوانین و مقررات مناسب در این زمینه، هنوز هم بحث اهلیت و اختیار انجام معامله و آثار حقوقی قراردادهای اتوماتیک به طور دقیق تحلیل نشده و گاه ایراداتی به این قبیل قراردادها وارد شده است. قانون تجارت الکترونیکی ایران، علیرغم عنوان بلند بالای آن، نه تنها گره ای از اشکالات و ابهامات حقوقی ناشی از ظهور و گسترش قراردادهای الکترونیکی نگشوده، بلکه در مواردی با وضع مقررات مطلق، مجمل و ناقص به پاره ای از نارسایی ها دامن زده است.

با این وجود، باید تحلیل های عام حقوق قرارداد را در حدی که با دو هدف عمده تجارت الکترونیکی، یعنی سرعت و ارزانی در تعارض نیست، اعمال نمود. توجه به جنبه « اثباتی » به ویژه در اعمال و وقایع حقوقی ناشی از روابط الکترونیکی، بیش از « واقعیت و ثبوت » آنها رویه ای است که اکثر کشورها آن را پذیرفته و سیستم حقوقی خود را با آن تطبیق داده اند. واقعیت این است که حقوق مدرن برای اینکه مانعی در راه توسعه و پیشرفت شمرده نشده و بدین علت به حاشیه رانده نشود، در کشورهای توسعه یافته و آنهایی که تمایل به توسعه دارند، همسو با هرگونه تحولی، در صورت لزوم، تغییر یا اصلاح شده است.

ما نیز در این مسیر باید « واقعیت » را بر « اصول گرایی » حاکم ساخته و زمینه تصویب، تدوین و توسعه قوانین، مقررات و رویه عملی و قضایی مناسب را در زمینه تمام مباحث تجارت الکترونیکی فراهم سازیم.

یکی از راهکارهای عمده، تصویب قوانین نمونه آنستیرال درباره تجارت الکترونیکی (۱۹۹۶) و امضای الکترونیکی (۲۰۰۱)، با انجام اصلاحات محدود و متناسب با سیستم حقوق داخلی می باشد. با پیوستن به این مقررات، علاوه بر هماهنگی حقوق کشورمان در این جنبه با ضوابط مقبول و معمول جهانی، زمینه الحاق و تصویب کنوانسیون انعقاد قرارداد به شیوه الکترونیکی که در گروه تجارت الکترونیکی آنستیرال در دست بررسی است، فراهم خواهد شد. فقط از این طریق است که می توان بر

ارجحیت قواعد داخلی حاکم بر قراردادها، آن هم در سطحی به گسترده جهان تأکید داشت، وگرنه در آینده باید به دنبال الحاق و تصویب قوانین و مقرراتی بود که هیچ گاه در پیشینه، پیدایش و نضج آن جایگاهی نداشته ایم.

منابع

- ۱- شهیدی، م. (۱۳۷۷)، "تشکیل قراردادها و تعهدات"، نشر حقوقدان، تهران، ایران، ۱۰۲
- ۲- کاتوزیان، ن. (۱۳۸۲)، "قواعد عمومی قراردادها"، جلد اول، انتشارات مجد، تهران، ایران، ۲۱
- ۳- شهیدی، م. (۱۳۸۲)، "تشکیل قراردادها و تعهدات"، انتشارات مجد، تهران، ایران، ۴۱
- ۴- امیری قائم مقامی، ع. (۱۳۷۸)، "حقوق تعهدات"، جلد ۲، نشر میزان، تهران، ایران، ۲۳۸
- ۵- جعفری لنگرودی، م. (۱۳۶۹)، "دوره حقوق مدنی"، جلد ۱، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ایران، ۱۵۵
- ۶- امیری قائم مقامی، ع. (۱۳۷۸)، "حقوق تعهدات"، جلد ۲، نشر میزان، تهران، ایران، ۲۴۱
- ۷- جعفری لنگرودی، م. (۱۳۷۸)، "مبسوط در ترمینولوژی"، جلد ۴، انتشارات گنج دانش، تهران، ایران، ۲۵۸۵
- ۸- شهیدی، م. (۱۳۹۰)، "تشکیل قراردادها و تعهدات"، جلد ۱، انتشارات مجد، تهران، ایران، ۱۳۲
- ۹- قاسم زاده، م. (۱۳۸۵)، "اصول قراردادها و تعهدات"، نشر دادگستر، تهران، ایران، ۸۹
- ۱۰- قلی زاده، ا. (۱۳۸۶)، "تحلیلی بر انعقاد الکترونیکی معاملات"، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، تهران، ایران، بهار، ۱۶۹-۱۶۸
- ۱۱- فیضی چکاب، غ. ن. (۱۳۸۳)، "لحظه انعقاد قرارداد از رهگذر واسطه های الکترونیکی"، مجموعه مقاله های همایش بررسی جنبه های حقوقی فناوری اطلاعات، انتشارات سلسبیل، قم، ایران، ۱۲
- ۱۲- کاتوزیان، ن. (۱۳۶۴)، "قواعد عمومی قراردادها"، جلد اول، تهران، ایران، ۸۶
- ۱۳- صفایی، ح. (۱۳۹۶)، "قواعد عمومی قراردادها"، انتشارات میزان، تهران، ایران، ۷۹
- ۱۴- شهیدی، م. (۱۳۸۸)، "تشکیل قراردادها و تعهدات"، جلد اول، انتشارات مجد، تهران، ایران، ۱۶۰
- ۱۵- کاتوزیان، ن. (۱۳۸۱)، "دوره مقدماتی حقوق مدنی"، شرکت سهامی انتشار، تهران، ایران، ۳۶۱